

Ільченко О. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

Петренко В. О.,
студентка
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

LEGAL ASPECTS OF APPLICATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN CASES OF JUVENILES

Стаття присвячена науковому аналізу особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх, визначено проблемні питання та шляхи їх усунення. Досліджено міжнародний досвід та перспективи застосування його у кримінальному процесуальному законодавстві України.

Ключові слова: злочин, неповнолітні, кримінальне провадження, запобіжні заходи, міжнародний досвід.

Стаття посвящена науковому аналізу особливостей уголовного производства в отношении несовершеннолетних, определены проблемные вопросы и пути их устранения. Исследованы международный опыт и перспективы применения его в уголовном процессуальном законодательстве Украины.

Ключевые слова: преступление, несовершеннолетние, уголовное производство, меры пресечения, зарубежный опыт.

The article presents a scientific analysis of peculiarities of criminal proceedings in respect of minors. Problematic issues and ways of their elimination are determined. The international experience and possibilities to use it in criminal procedural legislation of Ukraine are researched.

Key words: crime, minors, criminal proceedings, preventive measures, international experience.

Актуальність теми. Кримінальний процесуальний кодекс України визначає одним з основних завдань кримінального провадження притягнення винної особи до кримінальної відповідальності, тобто законодавець наголошує на виховній функції кримінальної відповідальності особи. Особливими суб'єктами кримінальної відповідальності є неповнолітні особи, які через психологічну незрілість вимагають забезпечення додаткових гарантій захисту їхніх прав та законних інтересів, а також виховного впливу. Саме тому необхідність вивчення аспектів законодавчого регулювання кримінального процесу щодо неповнолітніх за законодавством зарубіжних країн, а також висвітлення перспективних змін на основі зарубіжного досвіду і визначають актуальність досліджуваної теми.

Метою статті є висвітлення особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх за законодавством зарубіжних країн та застосування зарубіжного досвіду в кримінальному процесуальному законодавстві України.

Основний виклад матеріалу. Відповідно до Мінімальних стандартів правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 р., варто приділяти достатню увагу здійсненню позитивних заходів, що передбачають повну мобілізацію всіх можливих ресурсів, включаючи сім'ю, добровольців та інші групи суспільства, а також школи та

інші громадські інститути, з метою сприяння благополуччю підлітка, з метою скоротити необхідність втручання з боку закону та ефективного, справедливого і гуманного поводження з підлітком, що перебувають у конфлікті із законом [1].

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку, однак з урахуванням особливостей, передбачених главою 38 Кримінального процесуального кодексу, та з дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями, встановленими вітчизняним законом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [2].

За статистичними даними Верховного суду України, за перше півріччя 2016 р. кількість кримінальних проваджень щодо злочинів, вчинених неповнолітніми чи за їх участю, зменшилася на 5,1% і становила 4 000 справ. Закрито провадження у 261 справі (11,5% від кількості справ цієї категорії). За вчинення злочинів у неповнолітньому віці засуджено 1 900 осіб, що менше на 13,6%, ніж торік; проте їхня частка від загальної кількості всіх засуджених дещо зросла – 4,8%. Зокрема, за вчинення злочинів у віці від 14 до 16 років засуджено 556 осіб, що на 17,3% менше, ніж торік (29,2% від загальної кількості засуджених неповнолітніх) [3]. Отже, аналіз статистичних даних свідчить про позитивну тенденцію зменшення рівня злочинності неповнолітніх, однак

загальний відсоток залишається значним, тому актуальними є зміни в регулюванні питання кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Сучасна ювенальна юстиція – це система державних, муніципальних та громадських судових, правоохоронних та правозахисних органів, установ та організацій, що на основі права та за допомогою медико-соціальних і психолого-педагогічних методик здійснюють правосуддя щодо дітей, профілактику та попередження правопорушень дітей та проти дітей, захист прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації.

Як зазначає Н. Крестовська, ювенальна юстиція була створена в XIX ст., її витоки у Канаді сягають XIX ст., у США – межі XIX – XX ст., в Європі, зокрема в Росії – початку XX ст. Базовими для ювенальної юстиції є принципи соціальної насиченості і поєднання примусу та допомоги, тому її значення та діяльність виходять за межі суто юридично-судових установ [4, с. 45–46].

Частиною ювенального права в Німеччині виступає ювенальне кримінальне право, що регулює відносини за участю неповнолітніх. Іншими складовими елементами ювенального права є право допомоги неповнолітнім і право захисту неповнолітніх. Одним з основних джерел ювенального кримінального судочинства в Німеччині є закон «Про суд у справах неповнолітніх» від 1953 р., в якому визначені основні положення судочинства у справах неповнолітніх, які зі змінами та доповненнями діють і сьогодні. Відповідно до Закону «Про суд у справах неповнолітніх», неповнолітні поділені за суб'єктивним складом на три вікові категорії. Визначальним чинником під час розгляду справ про злочини неповнолітніх є саме вікова специфіка суб'єктів ювенального права, яка і передбачає дію принципу індивідуалізації, на якому ґрунтуються всі правові приписи, починаючи з вирішення питання про кримінальну відповідальність і закінчуючи особливими правилами судочинства і винесення вироку [5, с. 112]. Також законодавство Німеччини щодо неповнолітніх передбачає три види санкцій щодо даної категорії осіб за порушення кримінального закону: примусові заходи виховної дії, виправні заходи і покарання. За Законом «Про суд у справах неповнолітніх», участь захисника у справах неповнолітніх у Німеччині не є обов'язковою. Неповнолітньому надається право «вільного вибору» адвоката, але батьки і законні представники неповнолітнього, у свою чергу, мають право самостійно обирати йому адвоката. Тобто це положення в законодавстві Німеччини деякою мірою порушує права неповнолітнього, оскільки інтереси батьків або законних представників не завжди збігаються з його інтересами, хоча, з іншого боку, ці положення мають позитивний вплив, якщо зважати на психологічну незрілість неповнолітнього. Захисник у Німеччині може бути призначений рішенням судді в тому самому порядку, як і у справах дорослих. Законодавець цієї країни обмежує перелік справ щодо неповнолітніх, за якими участь захисника є обов'язковою

[6, с. 137], отже, здебільшого вирішення питання про участь адвоката залишається на розсуд судді.

За законодавством Німеччини, основним завданням захисника, який бере участь у справах неповнолітніх, є сприяння виховному характеру ювенального судочинства й вибору найбільш відповідного заходу впливу на правопорушника, а не домагання більш м'якої міри покарання, однак часто адвокат не в змозі дотримуватися «виховної спрямованості» процесу, і його участь, з цієї точки зору, виявляється формальною [5, с. 113]. Отже, кримінальне процесуальне законодавство у справах неповнолітніх є недосконалим, однак йому притаманні позитивні аспекти, які б варто було б запозичити до законодавства України.

Система кримінального судочинства щодо неповнолітніх у Франції має чітко виражену реінтеграційну спрямованість, а її суб'єктами є як правопорушники, так і діти, які потрапили в соціально небезпечні ситуації ще до вчинення протиправного діяння. Під дію поняття «неповнолітні», за законодавством Франції, потрапляють особи трьох вікових груп: до 13 років, від 13 до 16 років та від 16 до 18 років [7, с. 24].

Особливості нормативно-правового регулювання судочинства щодо неповнолітніх у Франції полягають у тому, що Кримінальний процесуальний кодекс цієї країни не регулює кримінального судочинства щодо неповнолітніх, у свою чергу, регулювання відбувається на підставі окремих законів. Спеціалізовані закони визначають особливості судочинства, процесуальні та матеріально-правові аспекти категорії кримінальних проваджень щодо неповнолітніх і в остаточному вигляді формують судову систему кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Зокрема спеціалізованими нормативно-правовими актами, які регулюють питання кримінального судочинства щодо неповнолітніх, є Ордонанс від 2 лютого 1945 р., що діє із змінами, внесеними Законом від 24 травня 1951 р. та Ордонанс від 23 грудня 1958 р.

У Франції судова система щодо неповнолітніх розмежовується з урахуванням компетенції кожного ступеня і являє собою триступеневу систему: суддя для неповнолітніх, трибунал у справах неповнолітніх та суд у справах неповнолітніх, спеціальна палата апеляційних судів, де вказані суди мають виключну підсудність щодо всіх видів правопорушень неповнолітніх [8, с. 40].

Автономія правового регулювання французької правової системи та судової юрисдикції у справах щодо неповнолітніх призвела до спеціалізації й інших суб'єктів кримінального судочинства щодо неповнолітніх, які наділені владними повноваженнями. До спеціалізованих органів належать: поліція, прокуратура, ювенальні суди (виховні служби при них) та неурядові організації.

Ще однією особливістю ювенальної юстиції у Франції є також те, що у деяких випадках суддя може самостійно провадити досудове розслідування щодо неповнолітніх. Однією з підстав прийняття рішення щодо проведення досудового розслідування суддею

є обов'язковою наявністю дослідження неповнолітнього правопорушника та його оточення, яке оформлюється як «соціальне досьє», підготовкою якого займаються спеціалісти-вихователі [7, с. 24–25]. Загалом у законодавстві Франції щодо неповнолітніх більше уваги приділяється заходам впливу, ніж власне судовій процедурі.

Специфіка судочинства щодо неповнолітніх в Нідерландах полягає у наступному: передбачена можливість переходу провадження щодо неповнолітнього, який здійснив тяжкий злочин до дорослої юстиції і, навпаки, провадження щодо особи віком до 20 років, за розсудом суду, може бути направлено до системи ювенальної юстиції; широкі дискреційні повноваження поліції, прокурора та суду щодо закриття провадження на підставі виконання неповнолітнім низки умов; поширення юрисдикції судів як на кримінальні, так і на цивільні справи неповнолітніх; широкий спектр альтернативних покаранню заходів впливу на неповнолітнього. Органами, що залучені до кримінального судочинства щодо неповнолітніх, у цій країні є: поліція у справах неповнолітніх, ювенальні судді (суди), ювенальні прокурори, ювенальні адвокати, Рада із захисту дітей при Міністерстві юстиції Нідерландів, центри пробації та неурядові організації [9].

Одним із пріоритетних напрямків побудови в Україні правової держави є саме протидія злочинності серед неповнолітніх. Держава має посилити додаткові гарантії охорони прав і законних інтересів, забезпечити їхню дієвість для неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених, які потрапляють у сферу кримінального провадження, з огляду на їх уразливий стан та психологічну незрілість. Також на досвіді зарубіжних країн держава має посилити увагу до закріплення і застосування заходів профілактики та попередження правопорушень дітей та проти дітей, захисту прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації.

Зарубіжний досвід кримінального провадження щодо неповнолітніх відображає позитивну тенденцію змін у злочинності неповнолітніх із запровадженням ювенальної системи. Нині в Україні створено достатні передумови для запровадження ювенальної юстиції, яка за своєю природою передбачає, щоб кримінальні провадження щодо неповнолітніх розслідувалися та розглядалися судом окремо від дорослих. Дані зміни у вигляді обов'язкового виділення в окреме кримінальне провадження про злочини щодо неповнолітнього сприятимуть захисту його прав та унеможливлять здійснення на нього тиску з боку дорослих, а також дадуть змогу скоротити строки розслідування і розгляду таких проваджень, що зменшить вплив на психіку неповнолітнього. Також, окрім зазначених позитивних явищ, відокремлення провадження сприятиме співпраці неповнолітнього зі слідчим, прокурором, спонукаючи тим самим укладення угоди про визнання винуватості з прокурором, добровільне усунення завданої вчиненим кримінальним правопорушенням шкоди

чи примирення з потерпілим та попередження здійснення нових злочинів.

Позитивним зарубіжним прикладом щодо ювенальної юстиції є ювенальне кримінальне право Німеччини та Франції, про які попередньо йшлося. За кримінальним процесуальним законодавством України провадження щодо розгляду стосовно неповнолітньої особи обвинувального акта, клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їхнє продовження, зміну чи припинення, а також кримінальне провадження в апеляційному чи касаційному порядку щодо перегляду прийнятих із зазначених питань судових рішень здійснюються суддею або, у разі колегіального розгляду, головою, уповноваженим на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх [2]. Дані уповноважені особи є звичайними суддями, які здійснюють розгляд кримінальних справ загалом, однак мають відповідати вимогам щодо стажу та морально-етичних якостей. Судді, уповноважені на здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх, за українським законодавством, не звільнюються від розгляду проваджень щодо повнолітніх злочинців, однак справи щодо неповнолітніх є пріоритетними. Як свідчить аналіз судових статистичних даних, які попередньо зазначалися, спостерігається значна тенденція до вчинення злочинів неповнолітніми, тому така політика розподілу розгляду справ переважує роботу суддів, чим зменшує виховну функцію, яка виступає основною в ювенальній юстиції зарубіжних країн.

Складна організація ювенального судочинства в Німеччині передбачає професійний підхід і своєчасний розгляд справ, що дає змогу оптимально розподілити навантаження на уповноважені органи і чинити виховний вплив на неповнолітніх. Перейняття ювенального кримінального судочинства Німеччини було би позитивним для покращення функціонування судової системи України щодо неповнолітніх. Зокрема, воно має ґрунтуватися на встановленні ювенальної системи судочинства, поглибленні правової культури як юристів, так і загальної маси населення, зміні ставлення до судів та посилення характеру ювенальної юстиції.

Також позитивними були б запозичення із судової системи Німеччини зміни спрямованості діяльності захисника неповнолітнього, яка ставила б у пріоритет виховну функцію й вибір найбільш відповідного заходу впливу на правопорушника. Цей досвід сприяв би посиленню виховної функції ювенального судочинства загалом.

З системи ювенального судочинства Франції позитивним було б запозичення реінтеграційної спрямованості судочинства щодо неповнолітніх та триступеневої його системи, що посилює розподілення навантаження на уповноважені здійснювати судочинство щодо неповнолітніх органи. Позитивним аспектом системи Франції, який варто запозичити, є націленість законодавства більше на заходи впливу, ніж на судову процедуру: в Україні, навпаки,

процедура загалом закріплена на достатньому рівні, а сторона впливу відходить на задній план.

В Україні спостерігається проблема щодо системи застосування заходів примусового характеру. Аналізуючи судову статистику та враховуючи кількість кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, можна зробити висновок про недостатнє застосування примусових заходів виховного характеру. Причинами цього, на нашу думку, є невелика ступінь ефективності застосування примусових заходів та відсутність їх деталізації безпосередньо в законі.

Кримінальне законодавство Литви містить норми стосовно застосування до неповнолітнього правопорушника за його згодою залучення до безоплатних робіт виховного характеру. Дані роботи обмежуються строком від 20 до 100 годин і виконуються в державних чи недержавних закладах та організаціях охорони здоров'я, опіки, піклування тощо, маючи при цьому виховний характер. Кримінальне законодавство Молдови закріплює можливість застосування до неповнолітнього примусового заходу у вигляді примушування до проходження лікувального курсу психологічної реабілітації [10, с. 212]. Ми вважаємо, що розширення примусових заходів виховного характеру зазначеними положеннями матиме позитивний характер, оскільки ці заходи є ефективними у сфері впливу на несформовану особистість неповнолітнього.

Кримінальний кодекс України поверхнево торкається питання примусових заходів виховного характеру, оскільки він лише перераховує їх, уникаючи будь-якої деталізації, тому законодавцю необхідно розкрити зміст таких примусових заходів виховного характеру, як-от застереження та обмеження дозвілля, а також чітко визначити тривалість обмеження дозвілля і передачі неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють. Положення кодексу передбачають можливість застосування судом одразу кількох примусових заходів виховного характеру, хоча і не визначають це як обов'язкову вимогу.

Відповідно до статистичних даних у Ковпаківському районному суді міста Суми щодо кількості застосування примусових заходів виховного характеру за останні п'ять років, було виявлено, що характерним у цих випадках було застосування примусового заходу саме у вигляді передання неповнолітнього під нагляд батьків [11]. Однак у законодавстві не передбачена норма про те, що неповнолітній має передаватися тому з батьків або осіб, що їх замінюють, які можуть позитивно впливати на неповнолітнього і здійснювати постійний нагляд за його поведінкою. Законодавство Литви, на відміну

від українського, закріплює можливість застосування передачі неповнолітнього під нагляд та опіку лише щодо тих батьків (інших фізичних і юридичних осіб, на яких покладений обов'язок піклуватися про дітей), які не здійснюють негативного впливу на дитину та мають можливість створити необхідні умови для розвитку її особистості, крім того, погоджуються надавати необхідну інформацію інстанціям, що контролюють виконання цього заходу. Також закон закріплює обов'язковість отримання згоди, з одного боку, батьків або інших осіб на виконання обов'язків з виховання неповнолітнього і контролю за його поведінкою, з іншого боку – самого неповнолітнього на виконання своїх зазначених обов'язків [10, с. 210]. Таким чином, у кримінальному законодавстві України необхідно закріпити можливість застосування передачі неповнолітнього під нагляд лише тих батьків чи осіб, що їх замінюють, які не здійснюють негативного впливу на нього та мають змогу належним чином виховувати і контролювати поведінку дитини, крім того, передбачити обов'язкове отримання згоди батьків чи осіб, що їх замінюють, та неповнолітнього на таку передачу.

Висновок. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється у загальному порядку, однак зважаючи на особливості, передбачені главою 38 Кримінального процесуального кодексу. Зокрема, Кодексом передбачені особливі порядки провадження, що визначають певні особливості здійснення окремих процесуальних процедур за участю неповнолітніх, серед яких порядок виклику неповнолітніх, особливості провадження слідчих дій за участю неповнолітніх, особливості суб'єктного складу учасників проваджень щодо неповнолітніх, особливості застосування до неповнолітніх заходів кримінального процесуального примусу тощо.

Зарубіжний досвід кримінального провадження щодо неповнолітніх базується на ювенальній системі. Основними для ювенальної юстиції є принципи соціальної насиченості і поєднання примусу та допомоги, тому її значення та діяльність виходять за межі суто юридично-судових установ. Базуючись на аналізі зарубіжного досвіду щодо кримінального провадження стосовно неповнолітнього, можна дійти висновку про необхідність наступних змін: встановлення ювенальної системи судочинства, поглиблення правової культури як юристів, так і загальної маси населення, зміна ставлення до судів, встановлення реінтеграційної спрямованості судочинства щодо неповнолітніх, зміна пріоритетів діяльності захисника, розширення та деталізація примусових заходів виховного характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»): Міжнародний документ від 29.11.1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651 –VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Аналіз стану здійснення судочинства у I півріччі 2016 р. (за даними судової статистики) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/202015-2016.doc>.

4. Крестовська Н. Міфи про ювенальну юстицію / Н. Крестовська // Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал. – 2010. – № 15. – С. 45–49.
5. Погранична С. Участь адвоката у розгляді кримінальних справ щодо неповнолітніх за законодавством України та Німеччини: порівняльна характеристика / С. Погранична // Право: історія, теорія, практика. – 2015. – № 12. – С. 111–114.
6. Градецька Н. Ідея виховання як основний принцип діяльності судочинства у справах неповнолітніх в Німеччині / Н. Градецька // Держава та регіони. – 2012. – № 4. – С. 135–138.
7. Романюк В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх: монографія / В. Романюк. – Х.: «Друкарня Мадрид», 2016. – 252 с.
8. Кудрявцева Н. Ювенальная юстиция в России и Франции: Сравнительная характеристика: учебно-методическое пособие для студентов юридического факультета / Н. Кудрявцева. – Курск: «Региональный Открытый Социальный Институт», 2003. – 105 с.
9. Ювенальна юстиція: за чи проти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://docviewer.yandex.ua/Ювенальна-юстиція/58564bd7a82c>.
10. Васильківська І. До питання про кримінальну відповідальність неповнолітніх: вітчизняний і зарубіжний досвід / І. Васильківська // Правове регулювання економіки. – 2014. – № 14. – С. 204–215.
11. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.